

הגורמים להיחלשות המערכת השיתופית במושב ולשינוי בשימושי הקרקע

ג'ורא בן דרור ומיכאל סופר
המחלקה לגיאוגרפיה וסביבה, אוניברסיטת בר אילן

מטרת מחקר זה לכרוק האם אחת הסיבות להיחלשות המערכת השיתופית במושבים, ובעקבותיה, השינויים בשימושי הקרקע, נבעה בעיקר מכללי שיתוף אחידים. כללים אלו, שהתקבלו בתקופת המשק הרב-ענפי לפני משבר החקלאות, לא התאימו את עצמם למאפייני הייצור והשיווק בתקופת המשק המתמחה. ממצאי המחקר מתבססים על מדגם של 73 משקים בשלושה מושבים ממרכז הארץ, מהעמקים הצפוניים ומהפריפריה הצפונית. הנתונים מצביעים על כך, כי בשני העשורים האחרונים קיימת מגמה של שינוי ענפי, ובעקבותיה שינוי בשימושי הקרקע. השינויים באים לידי ביטוי בגידול יחסי במשקים המתבססים על גידולי שדה, המוגדרים כ"עתירי עבודה", והקטנה יחסית של ענפי רפת החלב וגידול בעלי חיים, המוגדרים כ"עתירי הון". ממצאי המחקר מראים, שעם העלייה בהתמחות קיימת מגמת עלייה ברמות הסיכון בהשוואה למצב לפני משבר החקלאות, בשלושת הענפים השכיחים: רפת חלב, שאר בעלי חיים וגידולי שדה. כמו כן נמצא קשר בין קיום חוב לסוג הענף ובהתאם לכך לשימוש הקרקע, ובין גובה החוב לעתירות הענף.

נמצאו הבדלים בתרומה בין שלושת הענפים, ביחס לארבעת מרכיבי השיתוף: ערבות הדדית, הקצאת אשראי, שיווק משותף ועזרה הדדית. מרבית משקי רפת החלב סבורים שכל ארבעת מרכיבי השיתוף תרמו למשק החקלאי, ככל הנראה משום שענף רפת החלב נחשב כעתיר הון עם רמות השקעה אינטנסיביות. לעומת זאת, בענפים של גידולי השדה, הנחשבים בדרך כלל כעתירי עבודה, הערבות ההדדית והשיווק המשותף הזיקו ואילו הקצאת אשראי ועזרה הדדית לא תרמו ולא הזיקו. לפיכך, אחת הסיבות המרכזיות להיחלשות השיתופיות במושב נובעת בעיקרה מחוסר העדכון של מרכיבי השיתופיות למציאות של משק מתמחה בעל שימוש קרקע אחיד, וכן לשינוי בין המשקים השונים, ולסוגי עתירות המשקים ומאפייניהם.

מבוא

על פי התפיסה התקנונית, מושב עובדים הוא אגודה חקלאית שהיא יישוב נפרד. מטרתיה המקוריות של האגודה כפי שנוסחו בשנות ה-20 של המאה הקודמת, כוללות: ארגון התיישבות החברים, שיתוף באספקה, בשיווק ובעזרה הדדית ומילוי תפקידים הכרוכים בניהול השלטון המקומי (אפלבוט ואחרים, 1990; אידן, 1993). המושב נועד להיות יישוב חקלאי שיתופי ומרבית חבריו אמורים לעסוק בחקלאות. חברי המושב מאוגדים במסגרת האגודה השיתופית, שהיא התאגדות רצונית של קבוצת אנשים בעלי אינטרסים כלכליים משותפים, המבוססת על שוויון זכויות וחובות של חברה ופועלת מתוקף מעמד משפטי שניתן לה במסגרת החוק (אפלבוט, 1999, בן-דרור, 2004). הגדרה זו איבדה עם הזמן מתקפותה, בייחוד בשני העשורים האחרונים, והיבטים רבים של השיתופיות נשחקו או נעלמו לחלוטין.

המחקר שלהלן בוחן חלק מהגורמים המרכזיים שתרמו להיחלשות השיתופיות ובעקבותיה לשינוי במאפיינים מרכזיים של המושב ולשינוי הנגזר בשימושי הקרקע. שאלה מרכזית לבחינה היא, האם לשונות המובהקות בין ענפים חקלאיים שונים וצורכיהם יש השפעה על היחלשות המערכת השיתופית כמושב. הנתונים המוצגים בעבודה זו הנם ראשוניים, נובעים מתוך מחקר רחב יותר ומתבססים על שאלון שהתקבל מ-73 משקים חקלאיים בשלושה מושבים: 27 במרכז הארץ, 29 בעמקים הצפוניים ו-17 בפריפריה הצפונית. השאלון כלל פרטים על הנחלה וענפי המשק, חובות המשק, מכסות ייצור, שימושי קרקע ועסקים בנחלות, היבטים של שיתופיות כמושב ועתיד החקלאות. המספר הלא גדול יחסית של נסקרים מהווה מגבלה סטטיסטית ולאור זה, הניתוח המופיע בהמשך מאפשר בעיקר להצביע על נטיות ראשוניות וכלליות.

התמורות במרחב הכפרי ובמושב – ההיבט הכללי

מאז המשבר הכלכלי העולמי, שהתרחש בין סוף שנות השבעים ועד מחצית שנות השמונים של המאה ה-20, ירדה משמעותית חשיבותו של המגזר החקלאי במשקים מפותחים, במונחים של תרומה לתוצר הלאומי הגולמי ולתעסוקה. בפרספקטיבה היסטורית, ההתייעלות הגוברת והגידול המואץ בתפוקה החקלאית גרמו לירידת מחירי תפוקות ולהרעה מתמשכת בתנאי הסחר, לצמצום הרווחיות הענפית ולהגברת הצורך בניצול יתרונות לגודל באמצעות ריכוז משאבים, כולל משאבי קרקע, תוך הגדלת יחידות המשק. כתוצאה מכך פחת משמעותית מספר החקלאים הפעילים. במקביל, המודעות הגוברת לחשיבות של שימור הסביבה, העלתה לסדר היום הציבורי את קיומן

והשלכותיהן של "העלויות החיצוניות" הנובעות מהתייעלות הייצור החקלאי, שביטויין המעשי הוא התעצמותם של מפגעים סביבתיים. כתוצאה מכך, נוצר לחץ על החקלאים להקטין את השימוש בחומרים מזוהמים ולצמצם את אינטנסיביות הייצור.

בנוסף לכך הופיעו, בעיקר מאז שנות השבעים של המאה ה־20, ביקושים חדשים למשאבי הקרקע של הכפר: למגורים, לפעילויות כלכליות לא־חקלאיות ולמטרות פנאי ונופש. השילוב של כל הגורמים האלה חייב את מדינות המערב לכחון מחדש את מדיניותן כלפי החקלאות והכפר והזיקה ביניהם, ובין השאר לשקול את המשך התמיכה במגזר החקלאי. התמורות הכלכליות והסביבתיות אילצו

**"במשקים רבים"
יחסית שבהם
בעלי הוחלה
חדלו לעבד
את אדמתם,
נוצר תהליך
שבמסגרתו חלק
וכבד מהוחלה
הוחזר לחברים
אחרים במושב".**

את משקי הבית החקלאיים הפועלים באופן עצמאי להתאים את דפוסי הפעילות שלהם לשינוי כתנאי הייצור, כאשר עומדות בפניהם שלוש אסטרטגיות אפשריות (Sofer and Ilbery and Bowler, 1998; Applebaum, 2006):

- המשך הפעילות החקלאית תוך התמחות והעצמת הייצור;
- גיוון מקורות ההכנסה על ידי הפניית חלק ממשאבי המשפחה לתעסוקות לא־חקלאיות במשק או מחוצה לו;
- הקטנה של השטח המעובד והתפוקה הכוללת, לעתים עד לרמה נמוכה ההופכת את הפעילות המשקית לתחביב בלבד.

הבחירה באחת משתי האסטרטגיות הראשונות, המבטאת את רצונם של משקי הבית לשרוד כיצרנים חקלאיים, מותנית בנכונותם לאמץ חלוקה פנימית מחודשת של כוח העבודה המשפחתי בין החקלאות המסחרית לבין שוק העבודה החיצוני לחקלאות (Marsden, 1990; Sofer, 2001). האסטרטגיה השנייה, שהיא קרוב לוודאי השכיחה כיום, מאגדת שתי תופעות: גיוון הפעילות בתוך המשק החקלאי (farm diversification) תוך שינוי בשימושי הקרקע, וריבוי תעסוקות של חברי משק הבית החקלאי (pluriactivity). שתיהן מהוות את אושיות אסטרטגיית ההישרדות במספר גדל של משקי בית חקלאיים ברוב מדינות הקהילייה האירופית וגם במשקים מפותחים אחרים. אסטרטגיה זו נשענת על פיתוח עיסוקים לא חקלאיים בתחומי המשק החקלאי או הכפר, וגם על יוממות של חברי משק הבית החקלאי אל מוקדי

תעסוקה עירוניים (Campagne et al., 1990; Le Heron et al., 1994; Sofer, 2004; Robinson, 2005; 2001). התמורות הקשורות בבחירה באסטרטגיה השלישית אינן אחידות על פני המרחב, כאשר הפערים הבין-אזוריים מיוחסים, בין השאר, למרחק ממוקדים כלכליים המציעים שווקים והזדמנויות תעסוקתיות (Ilbery, 2003; Sofer, 2001; Terluin, 1996; et al.), או קיומם של יתרונות מקומיים, כולל יתרונות סביבתיים ונופיים, המושכים מהגרים ומבקרים אל הכפר (Bryden, 2000 and Bollman).

תמורות במגזר החקלאי בישראל בכלל ובמושב בפרט

התהליכים בישראל דומים למתרחש במדינות המפותחות, אם כי קצב השינויים ומשך הזמן הקצר יחסית בו הם מתרחשים הם ייחודיים, בעיקר בשל המבנה המוסדי של החקלאות והכפר בישראל. התמורות המרכזיות בענף מראות על ירידה מהותית ומתמשכת באינדיקטורים מרכזיים: תרומה לתל"ג וליצוא, שיעור מועסקים, ההכנסה הנובעת מתעסוקה בחקלאות ומספר המועסקים העצמאים (משרד החקלאות ופיתוח הכפר, 2007). מול מגמות אלה קיימת מגמת עלייה בפריון הענפי, המבטאת גידול מואץ בתוצר העולה על קצב הגידול בביקוש המקומי, ומכאן משפיע על הירידה המתמשכת במחירים הריאליים של מוצרי החקלאות; על תנאי הסחר (כסלו וקסין, 1998) ועל הקטנת הרווחיות, המתבטאת בירידה בהכנסתם של משקי הבית מפעילות חקלאית. להקטנת הרווחיות וההכנסה הנובעת מן התעסוקה בחקלאות היתה השפעה מכרעת על הרצון ועל היכולת של חקלאים עצמאים להמשיך לעסוק בחקלאות, ועל הגידול בשימוש בכוח אדם שכיר, בעיקר על בסיס כוח עבודה זר. שיעור המועסקים בחקלאות מסך כל המועסקים במרחב הכפרי ירד מ-34 אחוז בשנת 1980 ל-10 אחוזים בלבד בשנת 2006 (משרד החקלאות, 2007).

התמורות כמשק המושבי מתבטאות בשתי תופעות מרכזיות: הראשונה – הגידול המתמיד בפריון הייצור, המלווה ביציאה של חלק מבעלי המשקים ממעגל הייצור ובהקטנת חלקה של החקלאות בתעסוקה ובהכנסה. השנייה – עלייה בשונות הפנימית, שבאה לידי ביטוי בהתפתחותם של משקים מתמחים, בהבדלים משמעותיים בהיקף הייצור של יחידות המשק השונות, ובהופעתם של דפוסי תעסוקה מגוונים בקרב משקי הבית המושביים (אפלבוים וסופר, 2004). אסטרטגיית הפרנסה של משקי הבית המושביים פנתה לכיוון של מגוון דפוסי תעסוקה שונים. במסגרת זו הופיעו בחצרות

המשקים שימושי קרקע חדשים כמו עסקים לא-חקלאיים, מחסנים, מבני אירוח לתיירים, פעילויות פנאי ומגורים להשכרה. למופע זה יש ממד רגיונלי. משק הבית המושבי בשולי מטרופולין תל אביב מתאפיין בשלושה מקורות הכנסה עיקריים:

**"היחלשות
השיתופיות
אביאה לחוסר
זכויות של חברי
מושב לסייע או
לתמוך בשכניהם
וגורמת לאלה
שמוכנים להגשיך
להפעיל משק
חקלאי להעמיק
את ההתמחות
העופית".**

חקלאות, עבודה בשכר (בעיקר מחוץ למושב) ועסקים בנחלות (סופר ונאמן, 1998). בנוסף לכך ניכרת נטייה גוברת גם לכיוון של גיוון פסיכי שמשמעותו השכרת מבנים והחכרת קרקע כמקורות הכנסה נוספים (מורגנשטרן וסופר, 2003). נתונים לגבי דור ההמשך במושבים – משקי בית שגיל ראשיהם אינו עולה על 40 – מצביעים על העובדה שבמחוז הצפון מתחזקת ההישענות על תיירות כפרית, ובמחוז הדרום קיימים מעט עסקים לא חקלאיים בנחלות, אך משקלם היחסי בהכנסת משק הבית חשוב ביותר עקב מחסור בחלופות אחרות (סופר, 2002). התעצמות הפעילות העסקית הלא-חקלאית בתחומי הנחלה צמחה מכ- 4,374 בשנת 1995 ללמעלה מ-13,000 בשנת 2002 (משרד החקלאות, 2003).

גורמים שונים עומדים בבסיס ההבדלים הניכרים במדדי הפעילות החקלאית של משקי הבית המושביים. בין אלה ניתן להצביע על השוני בזמינות של משאבים כספיים ואנושיים, תקופת הקמת המושב והרקע ממנו באו תושביו, אופי המנהיגות המקומית ודרגת היוזמות שהיא מפגינה, ובוודאי גם מיקומו הגיאוגרפי של המושב (אפלכום וסופר, 2004). בעבר, שיעור המועסקים בחקלאות במושבים הוותיקים (שהוקמו לפני הקמת המדינה) היה רב יותר בהשוואה למושבי העולים (שהוקמו לאחר הקמת המדינה). ממחקר שנערך לאחרונה עולה כי אין הבדלים משמעותיים בין המושבים הוותיקים לחדשים ביחס לשיעור המושבים בהם הקבוצה העיקרית עובדת במשק בלבד, משלבת עבודות במשק ובחוף, או עובדת רק מחוץ למושב (בן דרור, 2004). מכל מקום, הנטייה להמשיך לעסוק בחקלאות בולטת יותר במושבים הוותיקים ובמשקי הבית הוותיקים במושב עצמו. למיקום הגיאוגרפי יש השפעה על מבנה התעסוקה ועל שיעור הנחלות הפעילות בחקלאות, היקף התעסוקה החקלאית, וגם שיעור הנחלות שיש בהן פעילויות לא-חקלאיות (סופר, 2002).

התמורות במערכת השיתופית – כללי

מספר הקהילות הכפריות־חקלאיות בהן קיימות מערכות של שיתוף בעולם המערבי הולך ומצטמצם. כדי ששיתופיות תוכל להמשיך ולהתקיים יש לקבוע מערכת של גבולות וכללים ועל המערכת השיתופית לדאוג לביצועם ולקיים מערכות אכיפה יעילות המטילות סנקציות על מפירי הכללים (Oakerson, 1992; Vogler, 2000). המערכות השיתופיות ששרדו נוהלו על בסיס המודעות שהשימוש במשאבים מהם נהנים חברי המערכת השיתופית מוגבלים (Moss Kanter, 1972; Andelson, 1991; Oakerson, 1992; Vogler, 2000). תחת עובדה זו יש לדאוג ששימוש במשאב לטובת האינטרס של הפרט לא יפגע באינטרסים של יתר חברי הקבוצה. ליכולת ההישרדות יש יתרון יחסי ביחידות שיתוף קטנות, ועליהן לקבל על עצמן הסדרים וכללים שיקבעו כיצד יעשה שימוש במשאבים וכיצד תפעל המערכת השיתופית (Hardin, 1991). עיקרון חשוב הוא שלא יהיו במערכת השיתופית פרצות שיגרמו לחלק מהשותפים להרוויח על חשבון חברים ששומרים על הכללים. בנוסף, יכולת ההישרדות נשענת על המחויבות של החברים והתאמה בין האינטרסים של החברים לאינטרסים של הקהילה השיתופית. קיומם של מכנים משותפים הומוגניים כמו דת, מוצא אתני, השכלה וכדומה, מסייעים ליצירת הסכמה ומחויבות לקהילה ובהתאם לכך לקיום ארוך טווח.

בשורה התחתונה: על מנת שהארגון השיתופי ישרוד, על הפרט להאמין במערכת הערכים של הארגון השיתופי (עובד, 1986; Zilkin, 1983; Moss Kanter, 1972).

במרבית הקהילות הכפריות־חקלאיות בהן היה שיתוף, דרגת השיתוף נחלשה עם הזמן ובמקרים קיצוניים הקהילה התפוררה. קיימים שלושה תחומים מרכזיים בהם פעלה דינמיקה של תהליכי התפוררות בקהילות שיתופיות:

1. השפעת הסביבה החיצונית הנמצאת בתהליך מתמיד של השתנות.
2. הזדקנות וכרסום הדרגתי שחל במעמד דור המייסדים, ועם הסתלקותם, היעדר תחלופה מתאימה הן בדור השני והן בציבור הנקלטים החדשים.
3. הדואליות הקיימת בהווה הקהילתית, בין רצון הקיום כחברה חדשנית, בעלת סולם ערכים ייחודי ואלטרנטיבי לבין צורכי קיומה כמסגרת חברתית־כלכלית בתוך משטר כלכלי תחרותי (עובד, 1986; Moss Kanter, 1972).

מכאן, שקיימת סכנה שהמערכת השיתופית לא תוכל לשרוד אף אם ייושם בה מנגנון של אכיפת תקנות, וזאת בשל לחצים חיצוניים. בדומה, קיים לחץ פנימי של החברים

לשנות את הכללים, כשל השינויים בכלכלה החקלאית ויישום טכנולוגיות חדשות שמחלישות את האינטרסים המשותפים והופכות את החוקים הישנים ללא רלוונטיים (World Bank, 1992; Vogler, 2000; Hess & Ostrom, 2001). המסקנה המתבקשת היא שכדי שהמערכת השיתופית תשרוד, יש להתאים את מערכת החוקים והכללים למציאות משתנה.

**"ביחס לארבעת
ארכיבי השיתוף
- ערכות הדדית,
שיווק משותף,
הקצאת אשראי
ועזרה הדדית
- מרבית חברי
המושבים טוענים
שהארכיב של
הערכות ההדדית
הזיק למשק
החקלאי בעוד
ששאר הארכיבים
לא תרמו ולא
הזיקו".**

היחלשות השיתופיות במושב עקרונית היסוד של מושבי העובדים כאגודה שיתופית שמו דגש על פרנסה מחקלאות, משק משפחתי, עבודה עצמית, אדמת לאום, עזרה הדדית, מוסדות ציבור משותפים, חלוקה שוויונית של אמצעי ייצור, שיתוף ברכישת תשומות ובמכירת תפוקות, בחירה עצמית של החברים, שלמות הנחלה, זהות בין האגודה לכפר (יפה, 1919). לאגודה השיתופית במושב היו שני תפקידים מרכזיים: ראשון, תפקיד כלכלי - תמיכה בפעילות החקלאית בעזרת פעילויות כגון שיווק ואשראי. שני, תפקיד של רשות מוניציפלית (אפלבום ומרגוליס, 1979; אפלבום, 1999). האגודה פעלה בתחומי השיווק והאספקה לעתים באמצעות ארגוני קניות אזוריים שסיפקו לאגודה השיתופית תשומות והלוואות, חברות לעיבוד ולשיווק ומועצות לשיווק של מוצרים מסוימים. אולם במקרים רבים החקלאים עקפו את האגודה

השיתופית של היישוב, במיוחד במושבים מרובי ענפים (גרוממן, 1989; שוורץ, 1995; שוורץ, 2004). המשמעות היא, שעקרונות היסוד עברו תמורה מהותית והמערכת השיתופית נחלשה במהלך השנים, בעיקר משום שלא התאימה את מערכת התקנות למציאות כלכלית משתנה.

גורמים פנימיים שתרמו להיחלשות השיתופיות

שלושה סוגי קשיים המאפיינים ארגונים קואופרטיביים בולטים גם באגודה השיתופית שבמושב. קשיים אלה מופיעים ברמות יחסיות שונות במושבים, כאשר בעלי התפקידים

באגודה מתקשים לאכוף את הכללים ונמנעים מנקיטת צעדי ענישה משום שהחורגים מהכללים יכולים להיות חברים, בני משפחה או בוחרים פוטנציאליים (זוסמן ואחרים 1989; Zusman, 1988).

1. סיכון מוסרי. חברים עשויים להשקיע במשקיהם כפרויקטים מסוכנים או בנפח פעילות גדול יחסית, משום שהם יודעים שהסדרי הערבות ההדדית יחלצו אותם אם ההשקעות לא תצלחנה.
2. נוסע חופשי. חבר במושב עשוי להימנע משיווק דרך האגודה אם הדבר נוח לו. שיווק פרטי מחליש את האגודה במגעים עם גורמי חוץ וגם החבר פורץ הגדר נפגע מכך.
3. עלויות סוכנות. המלווים רואים את האגודה כסוכנת, "שליחה", מתוך הבנה שהיא תשמור על האינטרסים שלהם (למשל, לא תלווה כסף לחברים שסיכויי ההחזר במשקיהם נמוכים). אולם השיקולים של האגודה השיתופית שונים לעתים מאלה של המלווים בשוק החופשי, וקרה שהאגודה הלווהה כספים לחברים שנמצאו בקשיים (זוסמן ואחרים, 1989).

כבר בשנות החמישים של המאה ה-20 נוכחו חברי המושבים שהעזרה ההדדית לא שימשה גורם מספק בסיוע למשקים שנמצאו בקשיים. לכן, נוסף לעקרון העזרה ההדדית מכשיר כלכלי שנקרא "ערבות הדדית". משמע, נוסף לעזרה אישית למשקים חלשים, כל אחד מחברי המושב היה ערב מבחינה פיננסית לכל שאר החברים (אידן, 1993; שוורץ 1995). שיטת הערבות ההדדית, עיקרון שיתופי מובנה לתוך הגדרת המושב ואופי פעילותו, היוותה גורם מחזק, אך קשה ליישום לאורך זמן. חסרונו המרכזי שעיקרון זה לא התאים למציאות כלכלית משתנה, ולחקלאות המבוססת על משק מתמחה שבה קיים לעתים ניגוד אינטרסים רב יותר בין חברי המושב. ואכן במחצית שנות השמונים היו חברים במושבים שונים שהתכחשו לחובותיהם וגרמו לביטול עקרון הערבות ההדדית, שלמעשה חדל מלהתקיים כיום במרבית המושבים. הערבות ההדדית הופסקה במושבים רבים וחלקם הפסיקו כל סוג של קואופרציה בשל צמצום האינטרסים הכלכליים המשותפים, היעדר כללים וחוקים ברורים והיעדר מדיניות אכיפה של הכללים (שוורץ, 1995; גרוסמן, 1996; Grossman, 1996; שוורץ, 2004).

גורמים חיצוניים שתרמו להיחלשות השיתופיות

בין הגורמים החיצוניים שתרמו להיחלשות השיתופיות נמנים הנהגת מכסות הייצור, הגבלות מטעם המוסדות המיישבים ומדיניות ממשלתית. הצלחתם החקלאית של מושבי העולים שהוקמו בשנות החמישים ועלייה כפריון היוו את הגורמים להיווצרות עודפי תוצרת גבוהים כבר בשנים מוקדמות. שאיפת הממשלה להגן על משקים חלשים היתה בין הגורמים להנהגת מכסות הייצור, כדי למנוע מצב שבו ענפי החקלאות נשלטים על ידי כוחות השוק בלבד (גבתי, 1981; שורץ וגלעדי, 1993; שורץ, 1995).

**"מושבים רבים
מתבססים על
הכנסות שאקורן
בחדירה של
פעילויות ושימושי
קרקע לאי
חקלאיים למשק,
או על מקורות
הכנסה חיצוניים
למושבי".**

חלוקת מכסות הייצור לחברים בתוך המושב הוכתבה בדרך כלל על ידי האגודה השיתופית, כאשר זו הקצתה לכל משק מכסת ייצור התחלתית לפי שנה מסוימת. האגודה היתה זו שהשיגה מכסות נוספות, ערכה עסקות חליפין עם מועצת הייצור, העבירה מכסות מחבר לחבר, לקחה מכסות מ"חזקים" ונתנה ל"חלשים" או לצעירים הרוצים לפתח ענף מסוים במשקם. האגודה פעלה בעניינים אלה בהתאם להחלטת הרוב באספה הכללית

או במוסדות האגודה (נותקין, 1985, שורץ, 1995). לאחר משבר החקלאות, מכסות הייצור חדלו להתקיים מחוץ לענפי בעלי חיים (בע"ח) (שורץ, 2004). כיום נותרו במושבים מכסות ייצור בענף רפת החלב ובחלק מענפי הלול (שורץ, 2004). לפני משבר החקלאות, הסבסוד והתמיכה בענפי החקלאות היו רבים יותר. לאחר המשבר, ובפרט היום, עדיין ניתנת תמיכה מסוימת לענפי החקלאות בהם קיימים מכסות ייצור כגון רפת חלב וחלק מענפי הלול. בענפים אלה מובטח לחקלאי מחיר מינימום המבוסס על תחשיבים של עלויות הייצור, רכישת תשומות ורווח לחקלאי.

שינוי מבני: המעבר ממשק מעורב למשק מתמחה

בשנים הראשונות לקיומו התבסס המשק המשפחתי על משק מעורב המשלב בעלי חיים (בע"ח) וגידולי שדה. משק מעורב המאופיין במגוון של שימושי קרקע אפשר חלוקת עבודה מאוזנת לאורך עונות השנה (ובכך שמירה על עבודה עצמית) והעלאת רמת הביטחון של החקלאי, כך שאם ייכשל באחד הענפים, שאר הענפים יחפו על המצב

(שוורץ, 2004). מגמת ההתמחות בייצור החקלאי הביאה להתבססות על ענף מרכזי, שהפך עם הזמן לענף העיקרי המתבטא באחידות גבוהה בשימוש הקרקע, והוא גם קובע את אופיו ותכונותיו של כל משק.

תהליך זה הוביל להיחלשות האינטרסים הבסיסיים המשותפים למשקים המעורבים עד להיעלמותם המלאה. השוני בין המשקים הלך וגבר עם התרחבות תהליך ההתמחות, והתבטא בגורמי הייצור החקלאי, בהיקפי הייצור, במכסות הקרקע והמים, בהיקף האשראי ובצורכי השיווק והאספקה. בעקבות המעבר למשק מתמחה, היו חקלאים שהיקף פעילותם המשקית גדל והיו כאלה שנותרו קטנים. חלק נטשו את החקלאות וחלק הפכו אותה לעיסוק חלקי (שורש, 1989; ויץ, 1990; שוורץ, 2004). המעבר למשק מתמחה הביא לתהליך של מיזוג משקים וחכירת קרקעות. החכרות של משקים חקלאיים במושבים נעשו בעיקר במשקי גידולי שדה. במושבים רבים, מספר קטן יחסית של מגדלים מעבד בעזרת שכירים משקי שדה המשתרעים על מספר נחלות ומייצרים דרגה גבוהה של אחידות בשימושי הקרקע (כהן וסופר, 2007). יש מושבים בהם מרבית או כל אדמות המושב מעובדות על ידי מספר קטן של משקים חקלאיים (גרומן, 1989; חרובי, 1989; אפלבוים וסופר, 2004).

המעבר למשק מתמחה היה כרוך בשינויים רבים בעקרונות היסוד של המושב. העיקרון המבוסס על חלוקה שוויונית של אמצעי הייצור היסודיים על פי חלוקה פיזית שווה של המשאבים, לא יכול היה להמשיך ולהתקיים, בשל המבנה השונה והאופי השונה של כל משק מתמחה (שורש, 1989; ויץ, 1990; שוורץ, 2004). לדוגמה, חלק גדול ממכסות המים הועבר למשקים המבוססים על ענפים צורכי מים. בשל הצמצום במספר הענפים עלתה רמת הסיכון של המשק החקלאי עקב העובדה שענפים שונים מאופיינים בהבדלים ברמות השקעה וסיכון.

ענף הרפת מאופיין בדרך כלל כענף עתיר הון עם רמות סיכון מתונות, זאת בשל המכסות המאפשרות יציבות מסוימת בהכנסה לבעל המשק ולמעשה, מונעות כניסה של מגדלים חדשים לענף. בענף הרפת יש יתרונות ניכרים לגודל ולכן ההשקעות היו בעיקר ברפתות הגדולות, ואילו רוב הרפתות הקטנות חוסלו. בשנים האחרונות מתקיים תהליך של רפורמה ממשלתית בענף רפת החלב. במסגרת תהליך זה מחויבים בעלי הרפתות לנקות את השפכים מהרפת באמצעות תעלות ובניית גגות שינקזו את מי הגשם לתעלות. בחלק מהמימון לרפורמה משתתף משרד החקלאות, אולם חלק מהנטל

הכספי מוטל על החקלאים. בעלי רפתות שאינם יכולים לשאת בנטל הכספי עזבו או נמצאים בתהליך עזיבה של הענף ולפיכך מוכרים את מכסות הייצור העומדות לרשותם. בחלק מהמושבים החקלאיים מאחדים את הרפתות של כל משק לרפת משותפת, על מנת לנצל יתרונות לגודל ובכך לחסוך בהוצאות.

**"בשני העשורים
החולפים קיימת
אגמה של שינוי
עופי, המתבטאת
בגידול באשקים
שאתבססים
על גידולי שדה
המוגדרים
כ'עתירי עבודה',
וקיטון עופי
רפת החלב
וגידול בעלי
חיים המוגדרים
כ'עתירי הון'."**

לעומת רפת החלב, חלק מענפי גידולי השדה נחשבים כענפים עתירי עבודה (למשל, ענף הירקות), המתקיימים בעזרת עבודה שכירה (ובכך נפגע ערך יסודי נוסף של המושבים). חממות פרחים הן גם עתירות עבודה וגם עתירות הון עם רמות סיכון גבוהות (חרובי, 1989; שקלנביץ, 1983; גרוסמן, 1989; זוסמן וחוברי, 1989; שוורץ, 2004). הדיפרנציאציה בין המשקים המשפחתיים צמצמה את נכונותם ויכולתם של החברים לערוך זה לזה.

משבר החקלאות

בשנים 1985-1986 הגיע לשיאו המשבר כענפי החקלאות, שהוביל במושבים רבים לפירוק ולהיעלמות הערבות ההדדית ובעקבותיה, להיחלשות השיתופיות. ארגוני הקניות האזוריים שסיפקו בין השאר תשומות ואשראי לאגודה השיתופית החלו לקרוס, הריבית על

ההלוואות עלתה וחקלאים רבים שלא הצליחו לשלם את חובם פרשו מענף החקלאות. יש מושבים בהם לא הצליחו לגבות חובות מחברים מסוימים, אך בתוקף הערבות ההדדית המשיכו להעניק להם אשראי, והדבר עורר תסיסה בקרב חברים שלא היו להם חובות לאגודה. בחלק מהמושבים הובילו את התהליך בעד הפירוק חקלאים שהצליחו מבחינה כלכלית, ואשר לא רצו לשאת על כתפיהם את חובות שכניהם. הערבות ההדדית הופסקה במושבים רבים וחלקם הפסיקו כל סוג של קואופרציה.

לסיכום, היחלשות השיתופיות כמושב נבעה בשל חוסר בצרכים ובאינטרסים משותפים, היעדר כללים וחוקים ברורים, היעדר מדיניות אכיפה של הכללים, והיעדרו במידה רבה של בסיס כלכלי משותף (שוורץ, 1995; גרוסמן, 1996; Grossman, 1996; שוורץ, 2004).

מאפייני השינויים במושבים

בפרק זה מוצגים מאפייני המושבים הנסקרים וההבדלים בין ענפי המשק, ובהתאם לכך שימושי הקרקע ביחס לעתירות (הון, עבודה), רמות סיכון, רמת הלוואות וממצאים ביחס לחובות בעקבות משבר החקלאות על פי ענפי המשק המרכזיים.

מאפייני משקי הבית המושביים

בחינת אוכלוסיית המחקר מראה שאין הבדל מובהק בהתפלגות הגילאים בשלושת המושבים. מאפייני רמת ההשכלה מצביעים על כך שכ-29% מהחברים הם בעלי השכלה על-תיכונית ו-16% בעלי השכלה אקדמית. שלושה-רבעים מהחברים הם בעלי התמחות מקצועית חקלאית והיתר בעלי התמחות מקצועית נוספת. מאפייני המשקים הנסקרים והיבטים של התייחסות לגורם הייצור קרקע מופיעים בטבלה 1. גודל הנחלה הממוצע במושב בעמקים הצפוניים הוא פי 3 ופי 4 משני האזורים האחרים. בכל אחד משלושת המושבים קיימת תופעה של חכירת קרקע לצורכי עיבוד חקלאי ושכיחותה גבוהה יותר בעמקים הצפוניים, מקום בו כרבע מבעלי הנחלות שנסקרו חוכרים קרקע, בדרך כלל משכניהם למושב. בהשוואה, הנטייה להחכיר קרקע לחקלאי אחר בולטת במרכז הארץ, שם שניים מתוך חמישה בעלי נחלות מחכירים קרקע (כ-41%). התופעה של הפעלת המשק לא רק על ידי המשפחה מתרחבת ובולטת בעיקר במושב בפריפריה הצפונית, כאשר רק כשליש מבעלי הנחלות מפעילים את המשק בעצמם, ויתר המשקים מפעילים את משקם בשיתוף עם חברים נוספים במושב או עם גורמים מחוץ לו.

טבלה 1: מאפייני הנחלות במושבי המחקר

מאפייני נחלה	מושב במרכז הארץ N=27	מושב בעמקים הצפוניים N=29	מושב בפריפריה הצפונית N=17
גודל נחלה ממוצע (דונם)	26	82	20
שיעור חכירת קרקע (%)	13.7	25.9	11.8
שיעור החכרת קרקע (%)	41.3	37.0	17.6
שיעור הפעלה על ידי המשפחה בלבד (%)	61.9	68.0	31.3

טבלה 2: התפלגות סוגי הענף המרכזי כיום בכל אחד משלושת המושבים (%)

ענף מרכזי	מושב במרכז הארץ N = 27	מושב בעמקים הצפוניים N = 29	מושב בפריפריה הצפונית N = 17
אין ענף מרכזי	11.1	0.0	0.0
רפת חלב	37.0	20.7	0.0
שאר בע"ח	14.8	41.4	0.0
גידולי שדה	25.9	17.2	94.1
גידולי חממות	3.7	6.9	0.0
משק לא חקלאי	7.4	10.3	5.9
משק בהקפאה	0.0	3.4	0.0

הענף המרכזי השכיח כיום במושבים הנסקרים (טבלה 2) מצביע על כך שבאזור המרכז מובילה רפת החלב (37% מהמשקים), במושב בעמקים הצפוניים מוביל שאר בע"ח (41.4%) ובמושב בפריפריה הצפונית מובילים גידולי שדה (94.1%).

נתונים אלה מצביעים על התמחות משקית ואזורית ומבטאים שינוי בשימושי הקרקע החקלאיים – עלייה בדרגת ההומוגניות מול ההטרוגניות שהיתה נחלת המשק המעורב. יחד עם זאת, אין בהכרח הומוגניות בין המשקים בתוך כל מושב. המשקים מתמחים בענפים שונים. יש לציין את העובדה שבכל המושבים קיימים משקים שהפרנסה העיקרית שלהם איננה מחקלאות. הסיבה העיקרית להקמת העסק הלא חקלאי היא ירידת ההכנסה מפעילות חקלאית (קיבלה את הערך 4.1 מתוך סולם מ-1 עד 5). הסיבה הבאה בחשיבותה: חוסר עניין בחקלאות (ערך של 2.7).

סוגי המשק העיקריים

מעניין לבחון האם חלו שינויים בהרכב ענפי החקלאות, ובהתאם לכך בשימושי הקרקע, במשקים. החברים נשאלו מהם ענפי המשק המרכזי, השני והשלישי לפני משבר החקלאות וכיום. התשובות סווגו ל-4 סוגי משק עיקריים: רפת חלב, שאר בעלי חיים (עגלים, כבשים, לול, דגים), גידולי שדה (גידולי שדה, מטעים, כרמים, ירקות, וכו') וגידולים בחממות (חממות למיניהן כגון פרחים, ירקות וכו'). כמו כן הוגדר סיווג

נוסף שכלל: משק בהקפאה – לא פעיל; משק לא חקלאי – מבוסס על עסקים לא חקלאיים; ו"אין ענף מוביל" עבור אלה שלא היה להם ענף מרכזי, שני או שלישי כלומר, העיסוק שלהם היה משולב במספר ענפים במידה דומה.

- **ענף רפת החלב** הוגדר כקטגוריה נפרדת, זאת בשל מכסות הייצור אשר אפשרו הבטחת הכנסה מסוימת לבעל המשק, ולכן ההנחה היתה שהענף מאופיין בדרך כלל בעתירות הון עם רמות סיכון מתונות. ענף זה מאופיין בדרך כלל בתורים מזומנים יציב, שיווק חלב לאורך כל ימות השנה והכנסותיו ליחידת משק גבוהות בהשוואה לגידולי שדה.
- **ענף שאר בעלי החיים** אופיין כקטגוריה נפרדת משום שתכונותיו שונות מאלה של ענף רפת החלב.
- **ענפי גידולי השדה** מאופיינים בדרך כלל כעתירי עבודה, ענפים עונתיים, תורים מזומנים בלתי יציב ובעל תנודות חדות בהכנסות.
- **ענפי גידולים בחממות** מאופיינים כעתירי עבודה והון, והשקעות התחלתיות גבוהות.

טבלה 3: התפלגות סוגי המשק, בענף המרכזי, השני והשלישי לפני משבר החקלאות וכיום (%)

סוג המשק	הענף לפני משבר החקלאות			הענף כיום		
	מרכזי N=73	שני N=73	שלישי N=73	מרכזי N=73	שני N=73	שלישי N=73
אין ענף מוביל	16.4	32.9	58.9	4.1	42.5	74.0
רפת חלב	24.7	1.4	1.4	21.9	2.7	1.4
שאר בע"ח	28.8	37.0	11.0	21.9	24.7	4.1
גידולי שדה	28.8	28.8	23.3	38.4	26.0	15.1
גידולים בחממות	1.4	-	1.4	4.1	4.1	5.5
לא חקלאי	-	-	4.1	8.2	-	-
משק בהקפאה	-	-	-	1.4	-	-
סה"כ	100	100	100	100	100	100

התפלגות סוגי המשק המושבי בענף המרכזי, השני והשלישי לפני משבר החקלאות

וכיום מופיעה בטבלה 3. התכונות בתוצאות ביחס לענף המרכזי מצביעה על כך שלפני משבר החקלאות דרגת ההתמחות היתה נמוכה יותר כאשר לשני-שליש ממשקי הבית היה ענף שני משמעותי ול-36 אחוז ממשקי הבית ענף שלישי. סוגי הענף המרכזי היו רפת חלב, שאר בע"ח וגידולי שדה בהתפלגות שנעה בין 25 ל-29 אחוז ממשקי הבית. המצב כיום מראה שדרגת ההתמחות עלתה, כאשר פחות מ-60 אחוז מהמשקים הם בעלי ענף שני, בדרך כלל מצומצם יותר מאשר בעבר, ורק מעט יותר מרבע הם בעלי ענף שלישי. לחלופין עלתה חשיבותו של הענף המרכזי לאור הירידה החדה בתשובה "אין ענף מוביל" (רק 4 אחוז) עבור הענף המרכזי במשק. ענף גידולי שדה הפך להיות סוג המשק העיקרי בענף המרכזי (38.4 אחוז).

**"גאז הגשבר
הכלכלי העולמי,
בין סוף שנות
השבעים ועד
אחצית שנות
השמונים של
התאה ה-20,
ירדה אשמתות
חשיבותו של
הגזר החקלאי
במשקים
מפותחים,
במונחים של
תרומה לתוצר
הלאומי הגולמי
ולתעסוקה".**

ייתכן שהסיבה לכך הנה שגידולי השדה מוגדרים כענפים עתירי עבודה ורמות ההשקעה בהם פחותה בהשוואה לשאר סוגי הענפים. ברפת החלב ושאר בע"ח ומשקים ללא ענף מרכזי היתה ירידה במשקל הענף המרכזי מסך הכול, וכן היה מעבר לעיסוקים לא חקלאיים ולהקפאת המשק מעיסוק חקלאי. קיים מספר מצומצם של משקים עם גידולים בחממות. יש לציין שבמדגם הנוכחי אין ייצוג של מושבים מדרום הארץ, אשר בחלק נכבד מהם קיימים גידולים בחממות.

**מאפייני הפעילות המשקית: שיווק, עתירות
גורמי ייצור, רמת הסיכון וחובות**

לפני משבר החקלאות שווקה מרבית התוצרת החקלאית על ידי האגודה השיתופית. כיום, בענף רפת החלב מרבית השיווק (73.4%) נעשה על ידי האגודה השיתופית או

אגודה ענפית. ענף שאר בע"ח וענף גידולי שדה מתאפיינים בשיווק הנעשה באופן עצמאי (53.3% ו-67.9% בהתאמה). המשתמע הוא שחל שינוי באופן השיווק. בנוסף לאגודה השיתופית במושב, קיימות כיום גם אגודות ענפיות המשווקות את התוצרת החקלאית. בנוסף, חלק מהמשקים משווק את התוצרת באופן עצמאי בלבד, או בשילוב

של אגודה שיתופית או ענפית עם שיווק עצמאי. בהשוואה גיאוגרפית, במושב במרכז הארץ האגודה השיתופית בשילוב עם אגודות ענפיות משווקת את מרבית התוצרת החקלאית. הסיבות לכך נעוצות כנראה במערכת שיתופית שהתחזקה במהלך השנים, ובגודל נחלה קטן יחסית, המוביל להיקף תוצרת מוגבל, המקשה על יצירת יתרונות לגודל בשיווק עצמי.

כדי לבחון האם חלו שינויים במאפייני הענפים החקלאיים התבקשו חברי המושב להגדיר את רמת העתירות בענף המרכזי במשק לפני משבר החקלאות וכיום (טבלה 4).

התפלגות רמת העתירות של סוגי המשק העיקריים מבליטה את העובדה שבמשקי חלב קיים מעבר מהתפלגות מאוזנת בין גורמי הייצור לעתירות הון כיום (66.7%). בדומה, גם ענף שאר בע"ח הפך להיות עתיר הון יחסית. בהשוואה, ענף גידולי שדה מתאפיין בשינוי הפוך, מעבר מהתפלגות מאוזנת בין גורמי הייצור לעתירות יחסית של גורם הייצור עבודה בהווה (61.9%).

טבלה 4: התפלגות רמת העתירות של סוגי המשק העיקריים בענף המרכזי לפני משבר החקלאות וכיום (%)

כיום			לפני משבר החקלאות			סוג המשק עתירות
גידולי שדה N=21	שאר בע"ח N=14	רפת חלב N=12	גידולי שדה N=16	שאר בע"ח N=15	רפת חלב N=10	
61.9	7.1	0.0	43.2	13.3	30.0	עבודה
38.1	28.6	33.3	37.5	40.0	40.0	הון ועבודה
0.0	64.3	66.7	43.2	46.7	30.0	הון
100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	סה"כ

הסבר אפשרי לתמורה זו הוא שעל מנת לשרוד כלכלית בענף רפת החלב דרושה הרחבה של היקף הפעילות, במיוחד עקב הרפורמה המצריכה השקעה כספית גבוהה.

לעומת זאת זמינות של כוח אדם זול, גם כאן תוך אפשרות להרחיב את גודל השטח המעובד וניצול יתרונות לגודל, הם הסברים אפשריים למעבר לעתירות עבודה בגידולי שדה. השילוב היחסי היותר גבוה של הון ועבודה בענפי גידולי השדה נובע מהמגוון הפנימי הרחב, הכולל ענפים שנחשבים יחסית כעתירי עבודה למשל, ענף הירקות וענפים שנחשבים יחסית כעתירי הון כמו כרמים ומטעים. המשתמע הוא שקיימת מגמה של הגדלת היקף הפעילות בענף המרכזי במשק, שאולי תורמת לעלייה ברמת הסיכון שלו.

חברי המושב נשאלו לגבי תפיסתם את רמת הסיכון (נמוכה, מתונה, גבוהה) של הענף המרכזי במשק לפני משבר החקלאות וכיום. המגמה הבולטת היא שעם העלייה בהתמחות, המשקים מתאפיינים בעלייה ברמת הסיכון עם נטייה משמעותית למעבר לרמת סיכון גבוהה יחסית במשקי שאר בע"ח ובמשקי גידולי שדה. בענפי שאר בע"ח, הסבר אפשרי לעלייה ברמת הסיכון כרוך בכך שהתחרות גדלה, וכמו כן קיימת אפשרות של ביטול מכסות ייצור לחלק מענפי הלול. לגבי גידולי שדה, הסבר אפשרי הוא עודפי ייצור ותחרות גוברת בשוק המקומי והעולמי. ברפת החלב העלייה ברמת הסיכון מתונה יותר בהשוואה לשאר הענפים, בין השאר בשל מכסות הייצור שמונעות תחרות חופשית וכניסה חופשית לענף, וכן משום שברפת החלב מובטח מחיר מינימום לחקלאי שכולל תחשיבים של עלויות הייצור, רכישת תשומות ורווח לחקלאי.

ביטוי להתמודדות עם רמת הסיכון היא דרגת ההיחשפות להלוואות שהחקלאי מוכן לקחת על עצמו. מן הממצאים נמצא שמלבד משק החלב בו ישנה עלייה בנטייה לקחת הלוואות, סיבה הקשורה כנראה בעיקר ברפורמה בענף, בשאר הענפים קיימת נטייה ברורה להקטנת רמת ההלוואות. ניסיון העבר, עת ניתנו ההלוואות לבעלי המשקים ביד רחבה, במידה רבה מאוד בהתאם להיקף הייצור של המשק החקלאי ובמידה מסוימת בהתאם לסוג הענף החקלאי, והתרומה שלהן למשבר, עדיין מהוות בלם חלקי ברצון לקחת הלוואות.

טבלה 5 מציגה את שיעור המשקים בענף המרכזי לפני משבר החקלאות, אשר דיווחו שהיה להם חוב בעקבות משבר החקלאות. הנתונים מראים שכשני־שליש ממשקי רפת החלב ושאר בעלי החיים המוגדרים כ"עתירי הון" שהיו קיימים לפני משבר החקלאות, התמודדו עם חוב בעקבות המשבר, בעוד שרק שלישי מהמשקים שבאותה תקופה פעלו

בתחום גידולי שדה והמוגדרים בדרך כלל כעתירי עבודה, דיווחו על חוב. הסבר אפשרי לשונות טמון באופי עתירות ההון השונה בין הענפים. כמו כן, למרבית משקי רפת חלב ובע"ח החוב היה גבוה ובינוני ועבור מרבית משקי גידולי שדה, החוב היה נמוך ובינוני.

טבלה 5: שיעור המשקים בענף המרכזי לפני משבר החקלאות אשר דיווחו שהיה להם חוב בעקבות משבר החקלאות (%)

גידולי שדה N=18	שאר בע"ח N=20	רפת חלב N=17	הענף קיום חוב
33.3	60.0	64.7	כן
66.7	40.0	35.3	לא
100.0	100.0	100.0	סה"כ

השפעת מרכיבי השיתופיות על המשק החקלאי

חברי המושב נתבקשו להביע דעתם על השפעת ארבעה מרכיבים עיקריים של השיתופיות על המשק החקלאי (טבלה 6). רמת ההשפעה נמדדה על סולם בן 5 דרגות: 1 – הזיק מאוד; 2 – הזיק; 3 – לא הזיק ולא תרם; 4 – תרם; 5 – תרם מאוד. הסיבות מופיעות בסדר עולה בהתאם לערך הממוצע. השפעה שלילית מתבטאת בממוצע של ערך פחות מ-3. חוסר השפעה מתבטא בממוצע שערכו 3 עד 3.5. השפעה חיובית מתבטאת בממוצע שערכו 3.5 ומעלה.

הנתונים מצביעים על כך שלדעת חברי המושב הערכות ההדרית הזיקה למשק החקלאי בעוד ששיווק משותף, הקצאת אשראי על ידי האגודה השיתופית ועזרה הדרית בין החברים לא תרמו ולא הזיקו למשק החקלאי. הסבר אפשרי לכך שמרבית חברי המושבים סבורים שערכות הדרית הזיקה להם הנה העובדה שלרוב החברים לא היה חוב או היה חוב נמוך עד בינוני והם היו ערבים לבעלי חוב גבוה.

גורמים להיחלשות המערכת השיתופית במושב ולשינוי בשימושי הקרקע

טבלה 6: ממוצעים וסטיות תקן של מידת ההשפעה של מרכיבי השיתופיות על המשק החקלאי

מרכיב השיתופיות	N	ממוצע	סטיית תקן
ערבות הדדית	67	2.81	1.14
שיווק משותף	66	3.30	1.16
הקצאת אשראי ע"י האגודה	66	3.33	1.11
עזרה הדדית	64	3.33	0.74

טבלה 7: ממוצעי השפעת מרכיבי השיתופיות על הענף המרכזי במשק, מבחן ניתוח שונות ומבחני אחרי בין שלושת סוגי המשק העיקריים בהתייחסות לענף המרכזי

מרכיבי השיתוף				הענף המרכזי
ערבות הדדית	שיווק משותף	הקצאת אשראי על ידי האגודה	עזרה הדדית	
b,c 3.73	c 4.07	c 3.93	c 3.64	רפת חלב a
2.64	3.36	3.50	3.21	שאר בע"ח b
2.42	2.88	3.08	3.13	גידולי שדה c
F(2,52)=8.77	F(2,51)=5.37	F(2,51)=3.38	F(2,49)=2.15	מבחן ניתוח שונות
0.01>	0.01>	0.05>	n.s	מובהקות

האות בפניה הימנית הגבוהה של כל ממוצע מציינת את הקבוצה(ות) השונה(ות) ממנה באופן מובהק במבחן "אחרי".

מאחר שקיימים הבדלים בין ענפי המשק השונים, בין השאר ברמת עתירות גורמי הייצור, נבדק הקשר בין סוג הענף המרכזי לבין התרומה או הנוק של כל אחד מארבעת מרכיבי השיתופיות למשק החקלאי. טבלה 7 מציגה את ממוצעי מידת ההשפעה של שלושת סוגי המשק העיקריים, מבחן ניתוח השונות אשר נועד לבדוק האם קיים הבדל מובהק בין שלושת סוגי המשק העיקריים בכל אחד מארבעת מרכיבי השיתופיות ומבחני "אחרי" הבודקים הבדלים בין כל שני סוגי משק עיקריים.

מניתוח הנתונים עלולות התוצאות הכאות. בענף רפת החלב קיימת נטייה של חברי המושב להסכמה כי כל ארבעת מרכיבי השיתופיות תרמו למשק החקלאי, כאשר שיווק משותף תרם במידה הרבה ביותר. נראה שניתן להסביר תוצאות אלו בצורך להקטין עלויות בענף המאופייין על ידי עתירות הון יחסית ורמות השקעה גבוהות. בענפי שאר בע"ח הערבות ההדרית הזיקה למשק החקלאי והקצאת אשראי על ידי האגודה תרמה, שוב מהסיבה של עתירות הון יחסית, אולם ברמות השקעה פחותות מענף רפת החלב. השיווק המשותף ועזרה הדדית לא תרמו ולא הזיקו למשק החקלאי, קרוב לוודאי משום שבחלק מענפי שאר בע"ח בהם לא התקיימו מכסות ייצור (כגון עגלים לכשר ומקנה לסוגיו), השוק היה פתוח לתחרות והאגודה השיתופית לא תמיד סיפקה שירות לענפים שרק חלק קטן מהחקלאים עסק בהם. לכן היה מקום ליוזמה פרטית בהתארגנות ובשיווק. בענפי גידולי השדה הערבות ההדרית הזיקה למשק. סביר להניח שבעלי משקים בענפים אלה לא ראו בערבות ההדרית צורך חיוני לקיום ענפי השדה עתירי העבודה יחסית. מנגד, ייתכן שהם ראו בערבות ההדרית נטל כספי בשל הצורך לערוך לשאר חברי המושב. השיווק המשותף נתפס כמקשה על המשק, ככל הנראה משום שעל בסיס שיווק עצמאי של התוצרת הרווח לחקלאי היה גדול יותר. גם כאשר השיווק בוצע על ידי האגודה השיתופית היו כאלה שהעדיפו לשווק באופן עצמאי, וכאשר היה מחסור בתוצרת חקלאית, האחרונים יכלו להשיג תמורה גבוהה יותר לתוצרתם. כאשר היו עודפי תוצרת, השיווק המאורגן עזר למשתתפים בו לשרוד כלכלית. הקצאת אשראי על ידי האגודה ועזרה הדדית לא תרמו ולא הזיקו לענפי גידולי השדה עקב רמות ההשקעה הנמוכות יחסית המאפיינות אותם בהשוואה לענפים אחרים.

במבחני ניתוח השונות בין שלושת סוגי המשק העיקריים בכל אחד מארבעת מרכיבי השיתופיות כנפרד, נמצא הבדל מובהק בשלושה מרכיבים. ההבדל המובהק הראשון נמצא במרכיב הערבות ההדרית [$F(2,52)=8.77$ $p<0.01$]. במבחני "אחרי" נמצא כי מידת ההשפעה של הערבות ההדרית בענף רפת החלב גבוהה באופן מובהק מזו שבענפי שאר בע"ח וגידולי השדה. ההבדל השני המובהק נמצא במרכיב השיווק המשותף [$F(2,51)=5.37$ $p<0.01$], כאשר במבחני "אחרי" נמצא כי מידת ההשפעה של השיווק המשותף בענף רפת החלב גבוהה באופן מובהק מזו שבענפי גידולי השדה. הסיבה לכך נעוצה ככל הנראה בכך שהשיווק המשותף חיוני מאוד לענף רפת החלב ואילו בענפי גידולי השדה השיווק העצמאי עשוי להקנות רווח גבוה יותר לחקלאי. ההבדל השלישי המובהק נמצא במרכיב הקצאת אשראי על ידי האגודה השיתופית

אשראי על ידי האגודה השיתופית בענף רפת החלב גבוהה באופן מובהק מזו שבענפי גידולי השדה. $F(2,51)=3.38$ [$p<0.05$], כאשר במבחני "אחרי" נמצא כי מידת ההשפעה של הקצאת

הסיבה העיקרית לכך טמונה בעובדה שמאפייני עתירות ההון והעבודה שונים בין הענפים. סיבה אפשרית נוספת להבדלים בין הענפים נעוצה בכך שבחלק ניכר מהמושבים ההחזר של ההלוואות נעשה על פי סוגי הענפים החקלאיים. בענפי בע"ח, ההלוואות היו לטווח ארוך והפירעון החל זמן רב לאחר מתן ההלוואה. בענפי גידולי שדה, ההלוואות היו לטווח קצר יותר ופירעונן החל לאחר כשנה. במרכיב העזרה ההדדית לא נמצא הבדל מובהק בין שלושת סוגי המשק העיקריים, אך במבחן "אחרי" נמצא שוב כי מידת ההשפעה של העזרה ההדדית בענף רפת החלב גבוהה באופן מובהק מזו שבענפי גידולי השדה.

**"החל משנות
השבעים של
התאה הקודמת
נוצרו ביקושים
חדשים למשאבי
הקרקע של
הכפר: למגורים,
לפעילויות
כלכליות
לאי-חקלאיות
ולמטרות פנאי
ונופש".**

בנוסף להתייחסות לתרומה או לנזק למשק החקלאי של כל אחד מארבעת מרכיבי השיתוף, נתבקשו חברי המושב לציין איזה מארבעת מרכיבי השיתוף חשוב שימשיך להתקיים. 31% מחברי המושבים המליצו על העזרה ההדדית, 18% על השיווק המשותף ו-23% לא המליצו על שום מרכיב. תוצאות אלה מבטאות את חוסר העניין של חברי המושבים בהמשך קיום ארבעת מרכיבי השיתוף, במיוחד בהתייחס לערכות ההדדית הקשורה במחויבות כספית. יחד עם זאת, נראה כי במרכיבי השיווק המשותף והעזרה ההדדית, שבהם חברי המושבים לא מחויבים כספית לאגודה השיתופית או לחברי המושב האחרים, יש רצון מסוים להמשך קיום השיתוף.

סיכום ומסקנות

תהליך המעבר ממשק מעורב למשק מתמחה הביא לשינויים באופי שימושי הקרקע במושב. בעבר, בתקופת המשק המעורב, כל חבר עיבד את נחלתו. כיום, עם המעבר להתמחות והצורך לשמור על רווחיות, יחידות הייצור גדלו על בסיס

חכירת־משנה של קרקעות במגמה לנצל יתרונות לגודל בתהליך הייצור והשיווק. ישנם משקים רבים יחסית שבהם בעלי הנחלה חדלו לעכד את אדמתם וחלק נכבד מנחלתם מוחכר לחברים אחרים במושב. השינוי בעתירות גורמי הייצור בענפים השונים טבוע במגמת ההתמחות המשקית, ומייצג את צורכי הענף ואת אסטרטגיית ההישרדות הכלכלית של המשק החקלאי. העלייה בגודל המשק גוררת בעקבותיה עלייה בהיקף ההשקעות בפעילויות הייצור והשיווק. בהתאם לכך, עם הגידול בהשקעות הון, עלתה גם רמת הסיכון בשלושת סוגי המשק השכיחים. הסכר אפשרי למגמת העלייה ברמות הסיכון נובע בחלקו מכך שמרכיבים שונים של השיתופיות נחלשו, אך גם מהתחרות הגוברת ומהתגברות האי־ודאות ביחס למחירי היעד של התפוקות.

גם המדיניות הממשלתית משפיעה. לפני משבר החקלאות, התמיכה והסבסוד היו רבים יותר, שעה שהיום קיימת תמיכה מסוימת לחלק מענפי החקלאות בהם קיימות מכסות – משקי רפת חלב וחלק מענפי הלול. התמיכה מתבטאת במחיר מינימום המובטח לחקלאי, המבוסס בין השאר על תחשיבים של עלויות הייצור, רכישת תשומות ורווח לחקלאי. בנוסף לכך, מיושמת היום הרפורמה הממשלתית בענף רפת החלב בה נדרשים החקלאים לבצע ניקוז של שפכי הרפת הכרוך בעלויות גבוהות. למרות שחלק מהמימון לפעילות זאת ניתן על ידי המדינה, עדיין חקלאים רבים לא מסוגלים לעמוד בנטל הכספי הרב ונאלצים לנטוש את הענף. חלק אחר מהחקלאים מאחד רפתות על מנת ליצור יתרונות לגודל ובכך לחסוך בהוצאות.

התהליך הבולט הרוותם את שימושי הקרקע והיחלשות השיתופיות למקשה אחת הוא תהליך של הזנה עצמית. מצד אחד, המעבר למשק מתמחה בעל שימוש קרקע מרכזי, ובהרבה מקרים היחיד, מקטין את הצורך להישען על מרכיבים שונים של השיתופיות הטבועים במבנה המקורי של המושב. מצד שני, היחלשות השיתופיות מביאה לחוסר נכונות של חברי מושב לסייע או לתמוך בשכניהם וגורמת לאלה שמוכנים להמשיך להפעיל משק חקלאי להעמיק את ההתמחות הענפית. בשל האופי השונה של המשקים וגודלם השונה קשה לקיים מערכת שיתופית השומרת על שוויון בין החקלאים בכל מושב. כאשר האמון במערכת נחלש, קשה לקיים סנקציות נגד מפרי הכללים. כיום, בתקופת המשק המתמחה, כאשר לכל משק יש ענף בודד או עיקרי, וקיים ניגוד רב יותר בין משקים בכל מושב בהרכב הענפים החקלאיים, קשה מאוד לשמור על הכללים שנוצרו בתקופת המשק המעורב בו היו ענפים רבים לכל משק. נראה אם

כן, שהתמסמות והיחלשות האינטרסים המשותפים של החקלאים תרמו להיחלשות המערכת השיתופית על היבטיה השונים, וזו תרמה להמשך ההתמחות ולהישענות על ענף בודד שמביא בעקבותיו שימוש קרקע מתמחה.

ממצאי המחקר מצביעים על כך שביחס לארבעת מרכיבי השיתוף – ערבות הדדית, שיווק משותף, הקצאת אשראי ועזרה הדדית – מרבית חברי המושב טוענים שהמרכיב של הערבות ההדדית הזיק למשק החקלאי, בעוד ששאר המרכיבים לא תרמו ולא הזיקו. כאשר הניתוח לעיל בוצע לחוד לכל אחד משלושת סוגי המשק העיקריים, נמצא כי ארבעת מרכיבי השיתופיות השפיעו בצורה שונה על כל אחד משלושת הענפים. מסתבר שחברי המושבים אינם מעוניינים במרכיבי שיתוף שקשורים בהם התחייבויות כלכליות כגון הקצאת אשראי על ידי האגודה השיתופית או ערבות הדדית, אבל מעוניינים במידה מסוימת בעזרה הדדית ובהמשך שיווק באופן מאורגן. ואכן, חלק מחברי המושבים משווקים את תוצרתם על פי בסיס ענפי.

לסיכום: אחת הסיבות המרכזיות להיחלשות השיתופיות במושב נובעת מחוסר העדכון של מרכיבי השיתופיות למציאות של משק מתמחה, וכך מהשוני בין המשקים השונים, מאפייניהם וצורכי הישרדותם הכלכלית. נראה שכללי השיתוף האחידים לא התאימו במידה שווה לענפים השונים בשל הצרכים השונים שלהם, ולפיכך חוסר הומוגניות בהרכב הענפים החקלאיים תרם להיחלשות המערכת השיתופית במושבים. תהליך המעבר למשק מתמחה והיחלשות השיתופיות הביא למצב שבו על מנת לשרוד כלכלית המשק חייב להיות גדול דיו ולכן החקלאים שלא היתה להם יכולת להגדיל את משקם נפלטו מהענף. חלק אחר מהחקלאים מקיימים חקלאות בהיקף קטן בענפים שבהם התחרות איננה גדולה, ובהרבה מקרים מתבססים על הכנסות נוספות שמקורן בחדירה של פעילויות ושימושי קרקע לא-חקלאיים למשק, או התבססות על מקורות הכנסה חיצוניים למושב. החקלאים הגדולים, החקלאים הקטנים והמשלבים וגם אותם משקי בית שחדלו לעסוק בחקלאות, תורמים יחדיו לפסיפס חדש של שימושי קרקע במושב, פסיפס המורכב מאחידות גבוהה יותר בשימושי הקרקע החקלאיים וממגוון של שימושי קרקע לא-חקלאיים. אלה גם אלה מנתיבים מבנה כלכלי חדש אליו פונה המושב.

רשימת מקורות

- אידן, ר. (1993) **מרעיון לתנועה: התפתחות רעיון מושב העובדים ויישומו 1919-1933**, המכון לחקר תולדות קרן קימת לישראל, קרקע ויישוב בארץ.
- אפלבוים, ל. (1999) **יחסי גומלין בין הוועד המקומי וועד האגודה השיתופית כמושב – היבטים פוליטיים ומנהליים**, רחובות: משרד החקלאות והסוכנות היהודית הרשות לתכנון ופיתוח החקלאות ההתיישבות והכפר.
- אפלבוים, ל. וסופר, מ. (2004) **"המושב בעידן של תמורות", אופקים בגיאוגרפיה**, 60-36: 59.
- אפלבוים, ל., שורש, ד., אגר, מ. והרטמן, ש. (1990) **חלופות לאגודה כמושב העובדים**, רחובות: המרכז ללימודי פיתוח.
- אפלבוים, ל. ומרגוליס, ח. (1979) **מושב העובדים כמבחן הזמן, דפוסי שינוי בארגון**, רחובות: המרכז לחקר התיישבות כפרית ועירונית, פרסומים בבעיות פיתוח אזורי.
- בן דרור, ג. (2004) **"השפעות גיאוגרפיות על תהליכי שינוי כמושבים", אופקים בגיאוגרפיה**, 59: 61-77.
- גבתי, ח. (1981) **מאה שנות התיישבות**, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- גרוסמן, ד. (1989) **"גישה גיאוגרפית לחקר המשק המשפחתי", אופקים בגיאוגרפיה**, 23-7: 27.
- גרוסמן, ד. (1996) **"החזקה הקומונלית – דיון בשיטת המושאע והשלכותיה", קרקע**, 41: 56-76.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס) (1998) **סקר החקלאות וההתיישבות תשנ"ה-1995**, סדרת פרסומים מיוחדים, 1081, ירושלים.
- ויץ, ר. (1990) **"ואף על פי כן", בתוך: יסעור י. (עורך), תחום המושב, הוצאת רמות-אוניברסיטת תל אביב: 261-278.**
- זוסמן, פ., כסלו, י. ולרמן, צ. (1989) **"אשראי למושבים הניסיון ולקחו", דבעון לכלכלה**, 14: 131-114.
- חרובי, נ. (1989) **"מגמות במבנה החקלאות והמשק המשפחתי", אופקים בגיאוגרפיה**, 27: 25-34.
- יפה, א. (1919) **יסוד מושבי עובדים**, יפו: ספרות הארץ והעבודה.
- כהן, א. וסופר, מ. (2007) **"תמורות כמושבים בשולי מטרופולין: מקרה חקר המועצה האזורית חוף הכרמל", קרקע**, 63: 94-123.
- כסלו, י. וקסין, י. (1998) **אטלס סטטיסטי של חקלאות ישראל**, מהדורת 1998, המרכז למחקר בכלכלה חקלאית, רחובות.

הגורמים להיחלשות המערכת השיתופית במושב ולשינוי בשימושי הקרקע

מורגנשטרן, ד. וסופר, מ. (2003) **שימושי קרקע לא-חקלאיים בהתיישבות**, ירושלים: המכון לחקר מדיניות קרקעית ושימושי קרקע, קרן קימת לישראל.
משרד החקלאות ופיתוח הכפר, הרשות לתכנון ופיתוח החקלאות, ההתיישבות והכפר – מרכז המידע והמפוי (2003) **פעילויות לא חקלאיות, פעילות ארגונית ומוניציפאלית במגזר המושבי בשנת 2002** (בעריכת עומר בן אשר), הקריה החקלאית בית דגן.

משרד החקלאות ופיתוח הכפר (2007) **דין וחשבון כלכלי על החקלאות והכפר, 2006**, הרשות לתכנון ופיתוח החקלאות, ההתיישבות והכפר, ירושלים.

נותקין, י. (1985) **הסוחרים בזכויות האזרח: החקלאות המושבית בצבת הדיקטטורה הפרלמנטארית**, הוצאת ספרים רשפים, תל אביב.

סופר, מ. (2002) **פרופיל הדור הצעיר כמושבים: חקלאות וריבוי תעסוקות**, הרשות לתכנון ופיתוח החקלאות וההתיישבות והכפר, משרד החקלאות, בית דגן.

סופר, מ. ונאמן, א. (1998) "תמורות תעסוקתיות כמשקי בית מושביים בשולי מטרופולין תל-אביב: גורמים ומגמות", **אופקים בגיאוגרפיה**, 48-49: 59-83.

עובד, י. (1986) **200 שנות קומונה בארצות הברית**, יד טבנקין, רמת אפעל: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

שוורץ, מ. (1995) **בערבות לא מוגבלת**, באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

שוורץ, מ. (2004) "מקאוופרטיב חקלאי ליישוב כפרי? סיפורו של מושב העובדים: קיבוע ושינוי בסביבה משתנה", **אופקים בגיאוגרפיה**, 59: 11-35.

שוורץ, מ. וגלעדי, ד. (1993) "25% חקלאים? תוכניות ומציאות בעשור הראשון של חקלאות ישראל", **רבעון לכלכלה**, 40 (3): 391-414.

שורש, ד. (1989) "מהותו של המשבר במושב העובדים", **אופקים בגיאוגרפיה**, 27: 39-48.

שקלנביץ, ש. (1983) **מכנה החקלאות במשקים כמושב בשנת תשמ"א: דו"ח על ביצוע תכנית מחקר**, תל אביב: הרשות לתכנון ופיתוח החקלאות, ההתיישבות והכפר והמכון לחקר רווחיות המשק החקלאי.

Andelson, V.R. (1991) Commons without tragedy the congruence of Garret Hardin and Henry George, in: Andelson, V.R. (ed.) **Commons without Tragedy: Protecting the Environment from Over-Population – a New Approach**, Shephard-Walwyn: London: 27-43.

Bryden, J. and Bollman, R. (2000) Rural employment in industrialised countries, **Agricultural Economics**, 22: 185-197.

- Campagne, E., Carrere, G. and Valceschini, E. (1990) Three agricultural regions of France: three types of pluriactivity, *Journal of Rural Studies*, 6(4): 415-422.
- Grossman, D. (1996) The end of village community: The experience of The Land of Israel, in: Gradus, Y. and Lipshitz, G. (ed.) *The Mosaic of Israeli Geography*, Ben Gurion University of The Negev Press: 113-120.
- Hardin, G. (1991) The tragedy of the unmanaged commons: Population and the disguises of providence, in: Andelson, V. R. (ed.) *Commons Without Tragedy: Protect in the Environment from Over-Population: a New Approach*, Shephard-Walwyn, London: 162-185.
- Hess, C. and Ostrom, E. (2001) Artifacts Facilities and Content. Information as a Common Pool Resource, www.indiana.edu/workshop *Workshop in Political Theory and Policy Analysis*, Indiana University.
- Ilbery, B. and Bowler, I. (1998) From Agricultural Productivism to Post-Productivism, in: Ilbery, B. (ed.) *The Geography of Rural Change*, Longman, London: 57-84.
- Ilbery, B., Healey, M., Higginbottom, J. and Noon, D. (1996) Agricultural Adjustment and Business Diversification by farm households, *Geography*, 81(4): 301-310.
- Le Heron, R., Roche, M. and Johnston, T. (1994) Pluriactivity: An exploration of issues with reference to New Zealand's livestock and fruit agro-commodity systems, *Geoforum* 25(2): 155-171.
- Marsden, T.K. (1990) Towards the political economy of pluriactivity, *Journal of Rural Studies*, 6(4), 375-382.
- Moss-Kanter, R. (1972) *Commitment and Community*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Oakerson, J.R. (1992) Analyzing the commons: A framework, in: Bromley, W.D, *Making the Commons Work*, Institute for Contemporary Studies, San Francisco: 41-61.
- Robinson, G.M. (2004) *Geography of Agriculture: Globalisation, Restructuring and Sustainability*, Pearson Education Limited, Harlow.

- Sofer, M. (2001) Pluriactivity in the Moshav: family farming in Israel, *Journal of Rural Studies*, 17: 363-375.
- Sofer, M. (2005) The Future of Family Farming in Israel: The Second Generation in the Moshav, *The Geographical Journal*, 171: 357-368.
- Sofer, M., Applebaum, L. (2006) The Rural Space in Israel in Search of Renewed Identity: The Case of the Moshav, *Journal of Rural Studies*, 22: 323-336.
- Terluin, I.J. (2003) Differences in economic development in rural regions of advanced countries: an overview and critical analysis of theories, *Journal of Rural Studies*, 19: 237-344.
- Vogler, J. (2000) *The Global Commons: Environmental and Technological Governance*, 2nd Edition, Chichester, John Wiley and Sons Ltd.
- World Bank (1992) *World Development Report 1992: Development and the Environment*, New York, Oxford University Press.
- Zilkin, G. (1983) *Counter Cultural Communes: A Sociological Perspective*, London, Greenwood Press.
- Zusman, P. (1988) Individual Behavior and Social Choice in a Cooperative Settlement: The Theory and Practice of the Israeli Moshav, Rehovot, *Agricultural Economic Research*.